

Δημητρίου Σισιλιάνου, Ἑλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν. Ἀθήναι, τόποις «Πυρσοῦ» Α. Ε. 1935, 8° σ. 242.

Σπανίως ἐρασιτέχνης ἠσθάνθη τόσον τὴν ἀνάγκην νὰ μελετήσῃ θέμα ἀνάλογον μὲ τὸ τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου τοῦ κ. Σισιλιάνου, περὶ τῶν ἐλλήνων ἀγιογράφων τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων (1450 - 1800), ὡς ἀνάγκην ἔντονον καὶ χρήσιμον¹. Ὁ συγγραφεὺς, διπλωματικὸς υπάλληλος, κατήρτισε καὶ ἰδίαν συλλογὴν βυζαντινῶν εἰκόνων, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου του, ἐταξίδευσε πολὺ, εἶδε καὶ ἄλλας ἄλλοῦ συλλογὰς, καὶ γνωρίζει λεπτομερῶς καὶ τὰς ἐν Ἀθήναις τοῦ τε Βυζαντινοῦ Μουσείου, Λοβέρδου, Μπενάκη κλπ. Ἡ πρόθεσις του ἦτο νὰ μᾶς δώσῃ βιβλίον περιλαμβάνον πίνακα τῶν γνωστῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων καὶ τῶν ἔργων ἐκάστου μετὰ τῶν γνωστῶν πληροφοριῶν περὶ τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς των. Ἡ ἀξιολόγησις καὶ ἡ περιγραφή τῶν ἔργων δὲν λείπουν, ἡ πρώτη μάλιστα ὡς συντελοῦσα εἰς τὸν σχηματισμὸν κρίσεως περὶ τοῦ ἔργου κάθε καλλιτέχνου.

Ἀνάλογον ἔργον ἐπεχείρησαν διὰ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους ὁ Λάμπρος, ὁ Βέης κἀ. Ἐκεῖνοι δ' εἶχον καὶ τὴν δυσκολίαν τῆς ἐλλείψεως ἐνυπογράφων ἔργων, ἥτις δυσκολία δὲν ὑπάρχει προκειμένου διὰ τὰ χρονολογούμενα καὶ ὑπογραφόμενα σχεδὸν πάντοτε μεταβυζαντινά. Δι' αὐτὸ ἐστηρίχθησαν κυρίως εἰς εἰδήσεις ἐκ χρονικῶν, χρονολογῶν καὶ κτιτορικῶν ἐπιγραφῶν, οὐκ ὀλίγον δὲ συνέβαλεν εἰς τὴν ἔρευνάν των ἡ ὑπ' ἄλλων μελέτη τῶν μεσαιωνικῶν μας μνημείων (οἶον τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Gerola).

Ἄλλ' ὁ κ. Σισιλιάνος ἠδυνήθη μετὰ πολλῆς εὐχερείας νὰ μεταχειρισθῇ τοὺς τε καταλόγους συλλογῶν, ὅπου ὑπῆρχον, καὶ εἰδήσεις ἢ πραγματείας περὶ τῶν ἀγιογράφων μας — ἐφ' ὅσον βεβαίως δὲν ἦντλει ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν ἔργων — τὰς ὁποίας ἔδωσαν εἰς ἐργασίας των ἄλλοι συστηματικώτεροι μελετηταὶ (Βελοῦδος διὰ τὰ ἐν Ἑνετίᾳ, Ἀμαντος διὰ τὰ ἐν Σινᾷ, Ζώης, Δε - Βιάζης κλπ. διὰ τὰ ἐν Ἑπτανήσῳ, Καλογερόπουλος κλπ.).

Ὁ συγγραφεὺς προτάσσει «Ἐισαγωγὴν» (σ. 11 - 44) ἐν ἣ ἐξετάζει τὰ τῆς εἰκονογραφίας μετὰ τὴν ἄλωσιν. Δηλαδή ἐν ὀλίγοις τὰ μέχρι αὐτῆς, εἶτα δὲ τὰ τῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὸ 1453· διεξέρχεται τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως μακεδονικῆς καὶ κρητικῆς σχολῆς, ἐπιμένει εἰς τὴν τελευταίαν, τῆς ὁποίας καὶ δίδει τοὺς κυριωτέρους ἐκπροσώπους, τὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ κέντρα ὅπου ἤκμασεν. Εἶτα ἐξετάζει τὰ τῆς ὑπογραφῆς καὶ χρονολογίας τῶν εἰκόνων καὶ

¹ Ὁ θέλων νὰ ἴδῃ τὸν ἐκπεσμὸν τῶν μελετητῶν παρομοίων θεμάτων καὶ τὴν σύγχυσιν ἱστορίας, αἰσθητικῆς, κοινωνιολογίας καὶ πάσης αὐθαιρέσις, ἃς ἴδῃ τὸ βιβλίον τοῦ Α. Γ. Προκοπίου, Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθήναι 1936, 8° σ. 140, ὅπου ἐξετάζονται τὰ κατὰ τὸν «ἐφπτανησιώτικο νατουραλισμός». Τὸν συγγραφέα, καίτοι νομικὸν καὶ ζωγράφον, δὲν ἔσωσεν οὐδ' ἡ μέθοδος τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ(;) ἣν μετεχειρίσθη, ἡ ὁποία καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ τὸν προχειρολόγον ἐρασιτεχνισμὸν του.

χωρίζει την άγιογραφίαν εις τέσσαρας χρονικάς περιόδους, μη δικαιολογούμενας ἔξ ἄλλου λόγου, καὶ τοποθετεῖ εἰς αὐτάς τοὺς άγιογράφους. Ἡ εἰσαγωγή τελειώνει μὲ μίαν ἀπολογητικὴν ἔξαρσιν τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης ἐν γένει, ἠδικημένης ὡς τώρα, ἀφοῦ δὲν εἶχε μελετηθῆ.

Ἐπειτα ὁ κατάλογος τῶν άγιογράφων, ἀλφαβητικῶς, μετὰ τῶν γνωστῶν τῷ συγγραφεῖ ἔργων των εἶναι δ' οὗτοι συνολικῶς 255. Σημειωτέον ὅτι σύντομος γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐν τῇ Δύσει ἢ τῇ Ἑπτανήσῳ ἐργασθέντων ζωγράφων, ὅσοι δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνεχισταὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως (Θεοτοκόπουλος, Aliense, Δοξαράς κλπ.), διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀρκούντως δικαιολογεῖ ὁ συγγραφεὺς (σ. 37-8).

Διὰ τὰ ἐν τῇ «Εἰσαγωγῇ» ἐν γένει οἱ ειδικώτεροι πολλὰ θὰ εἶχον νὰ προσθέσουν, θὰ ἐξήλεγχον δὲ καὶ τινα. Ἐκεῖνο ὅπερ θέλω νὰ σημειωθῆ εἶναι ὅτι ἡ γνώσις τῶν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν άγιογράφων, ἂν δὲν εἶναι ἀπλῆ συναγωγή μόνον τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ἔργων των, προϋποθέτει σαφῆ ἐπίγνωσιν καὶ ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὴν λεγομένην κρητικὴν σχολήν. Καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔτυχον ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι ἀναλόγου ἐρεύνης, δὲν ἠδυνήθη ὁ συγγραφεὺς νὰ θέσῃ.

Καὶ κατὰ πρῶτον: τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῆς Κρητικῆς Σχολῆς δὲν εἶναι βεβαίως λελυμένον. Αἱ ἔρευναι τῶν ἰταλῶν ἐν Κρῆτῃ εἶναι μᾶλλον περιγραφικαὶ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν μνημείων εἶναι ἡ μᾶλλον ἐπίγουσα σήμερον, ἀφοῦ τὰ περισσότερα καταστρέφονται κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους πρὶν κἂν νὰ κηρυχθοῦν ὡς διατηρητέα ἀρχαιολογικά: ἡ προσοχὴ τῆς ἐν Κρῆτῃ ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ εἶναι μονιμώτερον ἐστραμμένη πρὸς τὰ εὐρήματα τῶν προκλασσικῶν χρόνων, ἔξ ὧν θὰ ἀνασυντεθῆ μέγας προϋπάρξας πολιτισμός. Οὕτω πλῆθος μὲν φορητῶν εἰκόνων ἐξήχθησαν καὶ ἐξάγονται χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ κάμωμεν ἔλεγχον τῆς προελεύσεώς των καὶ νὰ ἐξαγάγωμεν συμπεράσματα περὶ τῶν ἐν Κρῆτῃ ἐργαστηρίων, αἱ δὲ τοιχογραφίαι τῶν ὁποίων γέμουν ὄχι μόνον οἱ τῆς Gerola, περιγραφέντες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄγνωστοὶ αὐτῷ βυζαντινοὶ ναοί, ἔρειπούμενοι ἢ ἔρειπιωμένοι πρὸ πολλοῦ, φθειρόνται καὶ καταστρέφονται ἔξ αἰτίας τοῦ ἀνακαινιστικοῦ πνεύματος τὸ ὁποῖον, δι' εὐνοήτους λόγους, ἔχει καταλάβει τὰς κατὰ τόπους ἐνοριακὰς ἐπιτροπείας. Χωρὶς δὲ συσχετισμὸν τῶν κρητικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος πρὸς τὰς συγχρόνους ἢ μεταγενεστέρας τοιχογραφίας Μυστρᾶ, Ἀγίου Ὀρους καὶ Ἀρχιεπελάγου καὶ χωρὶς τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν τοιχογραφιῶν καὶ φορητῶν εἰκόνων, ἀσφαλῆ συμπεράσματα δὲν δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τῶν τοιχογράφων τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς ἀναγεννήσεως, ἐλέγχουν ὄχι ἀπλῆν συνέχειαν τῆς βυζαντινῆς άγιογραφίας, ἀλλ' αὐτοτελῆ τινα ἀντίληψιν, τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν τῆς ὁποίας ὀφείλομεν ν' ἀναζητήσωμεν

εἴτε εἰς τὴν ἰδιάζουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τεχντροπίαν, εἴτε εἰς ἐπήρειαν προ-
 ὑπαρξάσης τέχνης τῆς ὁποίας λόγῳ τῆς ἀραβικῆς κατακτῆσεως (824-961)
 δὲν ἔχομεν πλέον μνημεῖα.

Μελετῶντες τὴν «κρητικὴν τέχνην» οὐχὶ ἀπὸ τὴν ρίζαν καὶ τὴν πρώτην
 τῆς ἀρχῆν, τὰς παλαιότερας δηλονότι τοιχογραφίας ἐν Κρήτῃ, ἀλλ' ἀπὸ τὰς
 ἐκδηλώσεις τῆς τὰς ὀψίμου, καὶ δὴ τῶν φορητῶν εἰκόνων, δὲν δυνάμεθα
 οὐ μόνον νὰ τὴν παρακολουθήσωμεν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν
 ἀντιθέσωμεν πρὸς τὴν λεγομένην «μακεδονικὴν», ὅπως πρέπει.

Παρ' ὅλας τὰς μακρὰς πλὴν μικροπνοῦς καὶ μᾶλλον εἰς τὴν καλὴν
 τύχην ἢ εἰς σύστημά τι ὀφειλομένης ἐρεῦνας περὶ τῶν σχέσεων Κρήτης
 καὶ Ἑπτανήσου καὶ τούτων πρὸς τὴν Ἑνετίαν, εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἐννοῶ
 ὅτι δὲν ἔχομεν ἀκόμη γεγραμμένον ὅ,τι θὰ ἦτο ἀναγκαῖον. Δὲν θὰ ἡδύ-
 νατο δηλαδὴ ὁ μὴ εἰσηγμένος λεπτομερέστερόν πως εἰς τὴν ἱστορίαν μελε-
 τητῆς τοῦ θέματος νὰ διακρίνη περὶ τῆς ὑπάρξεως χωριστῶν ἐργαστηρίων,
 ἐν Κρήτῃ μὲν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ τῆς κρητικῆς ἐνετικῆς παροικίας, ἐν
 Ἑπτανήσῳ δὲ πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν μεταφορᾶς τοῦ κρητικοῦ τεχνικοῦ καὶ πνευ-
 ματικοῦ πολιτισμοῦ ὑπὸ τῶν κρητῶν τῶν φευγόντων τοὺς τούρκους (1645-
 1669) καὶ Ἑπτανησιακοῦ, ἀπολύτως τηρουμένου ὑπὸ τὴν κρητικὴν ἐπήρειαν
 καὶ ἀσχέτου πρὸς τὸ μετὰ ταῦτα ἀνακῦψαν ἰταλοεπτανησιακὸν ἐργαστήριον
 (Δοξαράδες κλπ.). Καὶ ἡ σχέση τῶν ἐν Κρήτῃ μετὰ τοῦ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει καὶ
 Σινᾷ μοναχισμοῦ θὰ διηυκόλυνε τὴν μελέτην τῆς ἐκδηλώσεως τῆς κρητικῆς
 σχολῆς εἰς τὰ μεγάλα αὐτὰ κέντρα τῆς τέχνης.

Πόση καὶ ποία δ' εἶναι ἡ σχέση τῆς Κρήτης μὲ τοὺς μεταβυζαντινοὺς
 ἀγιογράφους θὰ ἐννοήσῃ τις, ἂν προσέξῃ τοῦτο: Ἐνῶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σισιλ.
 ἀσχολεῖται μὲ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453) ζωγράφους, οἱ περισσότεροι
 ἀγιογράφοι οἱ ἐν αὐτῷ ἀναφερόμενοι καὶ οἱ σπουδαιότεροι εἶναι Κρητῆς τῆς
 μετὰ 1550-1700 ἐποχῆς, καὶ δὴ οἱ περικλειόμενοι εἰς τὸν ΙΣ', αἰῶνα ὅτε
 ἀκμάζει ἐν Κρήτῃ καὶ ἡ λογοτεχνία καὶ ὁ μοναχικὸς βίος, κτίζονται τὰ μονα-
 στηρία, ἀναπτύσσεται ὁ πληθυσμὸς καὶ εὐλογοῦνται τὰ ἔργα τῆς μετὰ τὸ
 1570 εἰρήνης καὶ ἀναδιοργανώσεως τοῦ Regno di Candia, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν
 τῶν κατεχόντων ἤδη τὴν Κύπρον Τούρκων.

Τρίτον θὰ ἡδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ τὴν παντελῆ ἄγνοιαν τῆς ὑπάρ-
 ξεως ἐν Κρήτῃ βραχείας, ἴσως, πάντως ἱκανῆς συνεχείας τῆς μεταβυζαντινῆς
 τέχνης καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσίν τῆς. Ὁ κ. Σισιλ. ἀγνοῶν
 τὴν καταγραφὴν τῶν ἐνθυμημάτων τῆς Μονῆς Γωνιάς, Κισάμου Κρήτης,
 ὑπὸ τοῦ Σ. Π. Βογιατζάκη (Σημειώματα ἐκ τῆς Ἰ. Μ. Γωνιάς, ἐν Χανίοις 1931
 σ. 13-4) δὲν κατέγραψε τοὺς ἐκεῖ ἀναφερομένους λαμπροὺς πίνακας τῶν
 Κων. Παλαιόκαπα, Ἡσαῖα, Νείλου, Παρθενίου, Δημητρίου
 Σγουροῦ (1571), Γεωργίου Στάη (1705) κλπ., ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι
 δὲν ἀναγράφονται ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ κ. Σισιλ., ἄλλοι δ' εἶναι ὅλως ἄγνωστοι,

ἢ μεταγενέστεροι τοῦ 1645. Καὶ ὁ γράφων ἐδημοσίευσε πίνακας τῆς σχολῆς Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, ὅπου ζωγράφος Ἀμβρόσιος μοναχὸς Ἐμπορος (ἄλλος ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ Βελοῦδου ἀναφερόμενον Βενέδικτον Ἐμπόριον, 1606) φαίνεται ἀνακαινιστῆς τῆς εἰκόνας (Byz.-neugr. Jahrbücher X, σ. 311), εἶδον δ' ἐν Χανίοις ἄλλοτε εἰκόνα τῆς Κυρίας τῶν ἀγγέλων μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν «ΧΕΙΡ ΜΑΚΑΡΙΩ ΙΕΡΧ ΣΚΟΡΔΥΛΗ, ΑΧΟΔ'», ἐξ ἧς εἰκάζεται Μακάριος Σκορδύλλης ἱερομόναχος ἀγιογράφος (περὶ τὸ 1674) ἄλλος ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς Σκορδύλληδες.

Ἐν τέλει δὲ τὴν πτωχὴν γνῶσιν μας περὶ τὰ καθέκαστα, ἔτι πτωχοτέραν καθιστᾷ ἡ ἔλλειψις βιβλιογραφίας σχετικῆς μετὰ τὸ μελετώμενον θέμα. Ἐν Ἑλλάδι ἔχουν γραφῆ δι' ἐκάστην ὑπόθεσιν ἄπειρα πράγματα καὶ ἐν τούτοις εἰς τὸν μελετητὴν δὲν εἶναι προσιτὰ οὐδὲ τὰ σπουδαιότερα εἰδικώτερα περὶ ἀγιογράφων εἰδησεογραφικὰ ἢ καὶ αἰσθητικὰ πραγματεῖα ἔχουν διασκορπισθῆ εἰς ἔφημερίδας, δυσσεύρετα φυλλάδια καὶ ὀλιγόπνοα ἐπαρχιακὰ περιοδικὰ¹,

¹ Π. χ. Αἰ μελέται τοῦ Ν. Δ. Καλογεροπούλου εἰς διάφορα παλαιότερα περιοδικὰ καὶ ἐν τῇ «Νέῃ Ἐστία» κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διεσπαρμέναι ἀνακινώσεως του, ἐν αἷς καὶ περὶ τοῦ Κρητὸς Ἀγγέλου καὶ θεωρίαι τολμηραὶ καὶ ἀρνήσεις ἀναπόδεικτοι. Τὸ σημεῖωμα τοῦ Σπ. Δε Βιάζη, Ἡ Παναγία τοῦ Τζάνε, περ. Πινακοθήκη Γ' (1910) σ. 119, τοῦ ζωγράφου Δημητρίου Σ. Πελεκάση, τεχνοκριτικὴ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Κρητὸς Ἡλιοῦ Μόσκου 1649-1684, ἐν Ἀθήναις 1933 8^ο μέγα σ. 10 + 3 πίνακες. Τεχνοκριτικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ ζωγράφου Ἰ. Κοράη, ἐν Ἀθήναις 1934, 8^ο μέγα + 4 πίνακες [ὧν οἱ τρεῖς τῆς Λιταναίας 1756], καὶ: ἄγνωστα ἀριστουργήματα μεταβυζαντινῆς ἐν τῷ Χριστιανικῷ Ἐπτανησιακῷ Μουσείῳ τοῦ Δ. Λοβέρδου, ἀποκαλυφθέντα ὑπὸ τοῦ... Δημ. Σ. Πελεκάση, περ. Ἰόνιος Ἀνθολογία Θ' (1935) σ. 9-12, ὅπου γίνεται λόγος καὶ περὶ ἔργων Μιχ. Κορωνιοῦ (Εἰκὼν μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος μ' ἐπιγραφὴν «Χεῖρ Κορωνιοῦ τοῦ Κρητὸς»). Τὰ περὶ τοῦ ζωγράφου τούτου δὲν διασαφηνίζει ὁ κ. Σισιλ. ἐν σ. 118-9 ὅπου καὶ θεωρεῖ τοὺς Κορωνιοὺς, ἐκτὸς τοῦ Νικολέτου, δύο), καὶ ἐνὸς ἀποδιδομένου εἰς τὸν Δαμασκηνὸν (Ἄγ. Ἰωάννης Θεολόγος κλπ. κλπ. Ζαχ. Παπαντωνίου, Ἡ Λιταναία καὶ οἱ τρεῖς Ζωγράφοι τῆς Κοράης, Κουτούζης, Καντούνης, ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα, Ἀθήναι 1 Ἰανουαρίου 1933. Σημειωτέον ὅτι οὔτε ὁ κ. Σισιλ. οὔτε ὁ Παπαντωνίου ἀνεγνώρισαν εἰς τὸν Κοράη τὴν τιμὴν ὅτι πρῶτος ἐκ τῶν ἐπτανησίων ἐζωγράφησε τὴν λιταναίαν ἀγίου, καὶ δὲν ἐπρόσεξαν ὅτι αἱ τῶν Κουτούζη καὶ Καντούνη, εἶναι τελειοποιήσεις ἀπλαῖ δοθέντος θέματος, ὅπερ ποικίλλει διὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐν Ζακύνθῳ πολιτικῶν πραγμάτων.

Χρήσιμος θὰ ἦτο εἰς τὸν κ. Σισιλ. καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ἰωάννου Κριτσωτάκη, Οἱ κρητὲς Ζωγράφοι τῆς Μεταβυζαντινῆς Σχολῆς, περ. Μύσων Γ' (1934) σ. 97-162, ἐὰν ἐγίνετο περισεκεμημένη χρῆσις αὐτῆς. Ἐκ τῆς μελέτης ταύτης θὰ ἤρθετο π.χ. τὴν πληροφορίαν περὶ ὑπάρξεως εἰκόνων τοῦ διασήμου Ἀγγέλου ἐν Κρήτῃ τεσσάρων (Πέτρου καὶ Παύλου, Ζωοδόχου Πηγῆς, Ἀμέλου ἐν μονῇ Ὁδηγητρίας, καὶ Ἄγ. Φανουρίου ἐν Βαλσαμονέρω) καὶ ὅτι αἱ ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναφ' Ἀγίου Μηνᾶ ἐν Ἡρακλείῳ εἰκόνες τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι ἐξ καὶ οὐχί τέσσαρες (θεῖα Λειτουργία, Ἄγία Βάτος, Μῆ μου ἄπτου, ἢ α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμ. Σύνοδος, ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, ἢ Προσκύνησις τῶν Μάγων, ὧν αἱ 4 πρῶται τοῦ (1591) εἰς ἧς προστίθεται καὶ ἡ ἀνυπόγραφος «Δευτέρα Παρουσία», κλπ.

οὐδὲ παρηκολουθήθησαν ὅλα ταῦτα ποτὲ ἀναγραφικῶς ἢ κριτικῶς ἀπὸ τούτων συντάσσοντας τὰ κυριώτερα καὶ προσιτότερα ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα. Ἡ κατὰ τόπους ἱστορία, ἀρχαιολογία καὶ παλαιογλωσσία, ἐξυπηρετουμένη πολλὰκις παρ' ἀνδρῶν ἀφανῶν καὶ μὴ συστηματικῶν, πλὴν πολυμόχθων καὶ φιλερευνῶν, ἔφερον εἰς φῶς μυρίας πηγὰς ἐξυπηρετούσας τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ οὐχ ἦττον δὲ καὶ τὸν μελετητὴν τοῦ θέματός μας, ἂν οὗτος ἠδύνατο νὰ τὰς πλησιάσῃ.

Ἄλλ' ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸ ἔργον τοῦ κ. Σισιλιάνου δύναιται νὰ θεωρηθῇ ὡς βάσις, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ προστίθενται ὑπὸ μὲν τῶν ἐρευνητῶν τῶν παλαιότερων στοιχείων τὰ λανθάνοντα ἐγνωσμένα, ὑπὸ δὲ τῶν ἀγνώστων τὰ καινοφανῆ. Πολλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ τις ὄντως μετὰ μελέτην τῆς πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν ἀπαρτισθείσης Πινακοθήκης τῆς Κερκύρας, ἡ ὁποία ἠτύχησε νὰ ἔχῃ ἔργα καὶ τοῦ Τζάνε καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἄλλων ἀγιογράφων τοῦ ὑπὸ τοῦ κ. Σισιλ. ἐξεταζομένου κύκλου. Τὸ αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰ ἔργα τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ τῶν Νήσων, ἂν—ὡς ἐλπίζομεν—ὁ ἐξαγγέλλων τὴν δημοσίευσίν των ἐπιστήμων καταλήξῃ κάποτε εἰς ἐπιστημονικὴν ἔκθεσιν τῶν ἐρευνῶν καὶ πορισμάτων του. Τὰ Κυπριακὰ Μνημεῖα, μελετηθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου θὰ χρησιμεύσουν πολὺ διὰ τὴν συγκριτικὴν ἀναζήτησιν τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω ὑπέδειξα, ἐλπίζω δ' ὅτι ὁ μελλοντικὸς μελετητὴς θὰ εὔρῃ καὶ ἐν Κρήτῃ Πινακοθήκῃ, ἡ σύστασις τῆς ὁποίας μελετᾶται.

Τὴν τοιαύτην ἀνασύνθεσιν τοῦ βιβλίου θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιχειρήσῃ ἀργότερον ὁ κ. Σισιλ., ἀφοῦ πρῶτον λύσῃ τὸν σκόπελον τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἀφοῦ ἐπιχειρήσῃ τὴν καταγραφὴν τῶν κατ' ἐποπτεῖαν γνωστῶν αὐτῷ ἔργων, μὲ ρητὴν δήλωσιν περὶ τῆς ἐλλείψεώς της ὅπου τοῦτο δὲν θὰ καθίστατο ἐφικτόν, καὶ ρητὴν ἀναγραφὴν τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων ἐξ ὧν ἀντλεῖ (πράγματα ἀναζητούμενα ὀλίγον ἢ πολὺ ἀπὸ τὸν κρινόμενον τόμον), ὥστε τὸ ἔργον νὰ εἶναι οὐ μόνον ἀκριβέστερον, ἀλλὰ καὶ πειστικώτερον.

Δέον ἐν τούτοις νὰ ἐξαρθῇ ὅτι, παρὰ τὰ—διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἀναπτυχθέντας λόγους—παρουσιασθέντα κενά, ὁ κ. Σισιλιᾶνος ἐπέτυχε τὴν καταγραφὴν εἰκόνων τέως ἀγνώστων παντάπασι καὶ τὴν διακριβῶσιν τῶν περὶ τινος ἀγιογράφου, αἱ περὶ τῶν ὁποίων εἰδήσεις δὲν ἦσαν σαφεῖς. Οὕτω π.χ. περὶ τοῦ τέως γνωστοῦ Andreas Rico de Candia, ὃν ἐτοποθέτουν εἰς τὸν ιβ' ἢ ιγ' αἰῶνα, διεσαφήνισεν (σ. 186-7) ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου, τοῦ 15' αἰῶνος, ὑπογραφομένου οὕτω εἰς εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εὑρισκομένην ἐν τῇ Πινακοθήκῃ τοῦ Τουρίνου. Πράγματι τοῦ ἰδίου ζωγράφου ἐσώθησαν δύο πίνακες, ὁ εἰς παριστῶν τὸν Σωτῆρα καὶ ὁ ἕτερος τὴν Θεοτόκον) ἐν Πάτμῳ, μὲ τὰς ἐπιγραφὰς «χειρ' Ἀνδρέου Ρίτσου»¹.

¹ Ἴδε Μ. Ἡ. Μαλανδράκη, ἐν περιοδικῷ Ἑκκλησιαστικῷ Φάρῳ τόμῳ ΔΕ'

ἐν Κρήτη δὲ (Σφακίαις) ἔχομεν καὶ σήμερον Ρίτζηδες, οἰκογένειαν (ρίτσος = κοκκινομάλλης).

Τελειώνω μὲ μίαν παρατήρησιν, μὲ τὴν ὁποίαν θ' ἀρθῆ μία πλάνη: Ὁ κ. Σιασιλ. ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐν τῷ Μουσείῳ Μπενάκη εἰκόνας τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν Μ. Δαμασκηγόν, ἐπιλέγει «ἐνταῦθα παρατηρῶ, ὅτι ἡ προσωπικὴ παράστασις τῆς Ἁγ. Τριάδος εἶναι, νομίζω, νεωτέρα, ἤτοι ἀρχεται ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος περίπου, καθόσον ἀρχαιότερον ἢ Ἁγία Τριάς παρίστατο συμβολικῶς διὰ τριῶν ἀγγέλων κατερχομένων οὐρανῶθεν καὶ φιλοξενουμένων ὑπὸ τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῆς Σάρας» (σ. 71 - 2).

Ἐπὶ τούτου παρατηρῶ, ὅτι εἰς τὴν Πινακοθήκην Κερκύρας εὐρίσκομεν Ἁγίαν Τριάδα τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀνυπόγραφον· ἀλλ' «Ἡ θεία Λειτουργία», ἐνυπόγραφον ἔργον (1591) τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἔχει ὡς κεντρικὴν παράστασιν τὴν Ἁγίαν Τριάδα ἐν τῷ συνήθει τύπῳ Πατρός, Υἱοῦ, Ἁγ. Πνεύματος, πέραξ τῆς ὁποίας λιτανεύουν τὸν ἐπιτάφιον οἱ ἄγγελοι. Ἡ εἰκὼν ἐτυπώθη πολλάκις, μεταθέτει δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς παραστάσεως εἰς τὸν δέκατον ἔκτον, ἂν ἄλλοι λόγοι δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ προγενεστέρου αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα διὰ μόνον αὐτὸν τὸν λόγον δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ γνησιότης τῆς δαμασκηνεῖου Ἁγίας Τριάδος τοῦ μουσείου Μπενάκη.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

(1936) σ. 338. Περὶ τοῦ Ἀνδρέου τούτου Ρίτσου καὶ τῶν συζητήσεων περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς του βλέπε νῦν τὴν μελέτην τοῦ Lazar Mircovic' Die italo-byzantinische Ikonenmalerfamilie Rico εἰς τὰ Actes du IVe congrès international des études byzantines, deuxième volume p. 129 ἔξ.